

L'ASSENTAMENT HUMÀ

des de la prehistòria fins al baix Imperi

J. Simó Gornés, Joana M. Gual, Antoni López, Joan de Nicolás, Antoni Roca
Institut Menorquí d'Estudis

INTRODUCCIÓ

Per a l'elaboració d'aquest estudi hem treballat sobre l'inventari de béns d'interès cultural de l'illa, la base de dades més actualitzada amb què podem comptar. L'aplicació informàtica de gestió d'aquest registre va ser creada per SILME (Servei d'Informàtica Local de Menorca) a mida del Servei de Patrimoni Històric. És una base que s'actualitza constantment amb noves troballes i que conté un ampli nombre de camps per fitxa, tot i que els camps més treballats i complets són més bé de tipus administratiu, mentre que els geogràfics i històrics s'han anat completant de forma desigual. Amb açò volem dir que no estem davant una carta sistemàtica dels jaciments arqueològics de l'illa i que encara hi pot haver descobriments interessants que ajudin a ampliar el nostre coneixement sobre la distribució dels assentaments prehistòrics.

La base cartogràfica utilitzada ha estat el Mapa Topogràfic Balear (MTB) a escala 1:5000 en format dgn de Microstation, a partir de la qual es va crear una sèrie de capes temàtiques, en format del SIG utilitzat (shape d'Arcview), amb les que es va fer l'anàlisi territorial i espacial. Aquestes capes temàtiques van ser: relleu, amb les corbes de nivell de

5 m d'interval i xarxa hidrològica, amb tots els cursos d'aigua superficial (permanents i no permanents). Altres capes temàtiques utilitzades, de diferent base cartogràfica, han estat:

Mapa geològic de Menorca, en format shape d'Arcview i digitalitzat per l'Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM) a partir del Mapa de l'ITGE en paper i escala 1:25.000. Aquesta ha estat la font per a la delimitació del Migjorn de l'illa com a àmbit del treball. Mapa de sòls de Menorca, en format shape d'Arcview i digitalitzat per l'OBSAM a partir del Mapa de l'IME en paper i escala 1:100.000

DEL POBLAMENT INICIAL A L'1100 ANE

El poblament humà de Menorca

Com a punt de partida, cal tenir en compte dues consideracions prèvies: *a)* En els territoris insulars el poblament inicial queda clar; és a dir, en un moment anterior al procés, no hi ha població humana de cap casta. *b)* Els grups humans són selectius a l'hora d'ocupar el territori, deixant buides o per a una ocupació final, forçada per la pressió demogràfica, les terres més marginals, en el cas de les illes, les més petites i allunyades del continent (Cherry, 1984).

Menorca, des del punt de vista de l'aprofitament humà per comunitats amb un nivell tecnològic precari, és un territori clarament marginal per diversos motius. En tractar-se d'una illa, la més allunyada de les terres continentals del Mediterrani occidental, la dificultat quant a l'accessibilitat és notable. A causa del seu escàs relleu, és poc visible des de la mar.

Les característiques geomorfològiques i biogeogràfiques de l'illa no la fan especialment interessant per a una comunitat humana. És una illa de dimensions reduïdes, per tant, fràgil quant a equilibri ecològic i escassa quant a recursos alimentaris. Tampoc compta amb cursos d'aigua superficials importants o regulars i manca de recursos minerals d'especial interès. No és una zona de pas important quant a migracions massives d'ocells o d'animals marins (Alcover, 2000).

Aquestes característiques converteixen Menorca, malgrat el seu elevat grau de centralitat respecte de la conca occidental del Mediterrani (Champman, 1991), en una espècie de *finis terrae*, en el punt final de la visual que uneix les Balears amb el continent a través de Mallorca i expliquen el fet que sigui l'última illa de l'arxipèlag en ser poblada.

La constatació arqueològica de l'existència d'una població humana estable a Menorca no va més enllà de finals del III mil·lenni ANE, encara que determinats canvis observats en la flora balear al llarg de tot el III mil·lenni ANE i no del tot explicats des de la perspectiva del canvi climàtic podrien tenir un origen antròpic (Yll *et al*, 1997).

Si tenim en compte el que hem dit abans respecte de la marginalitat de Menorca, hem de deduir que el poblament

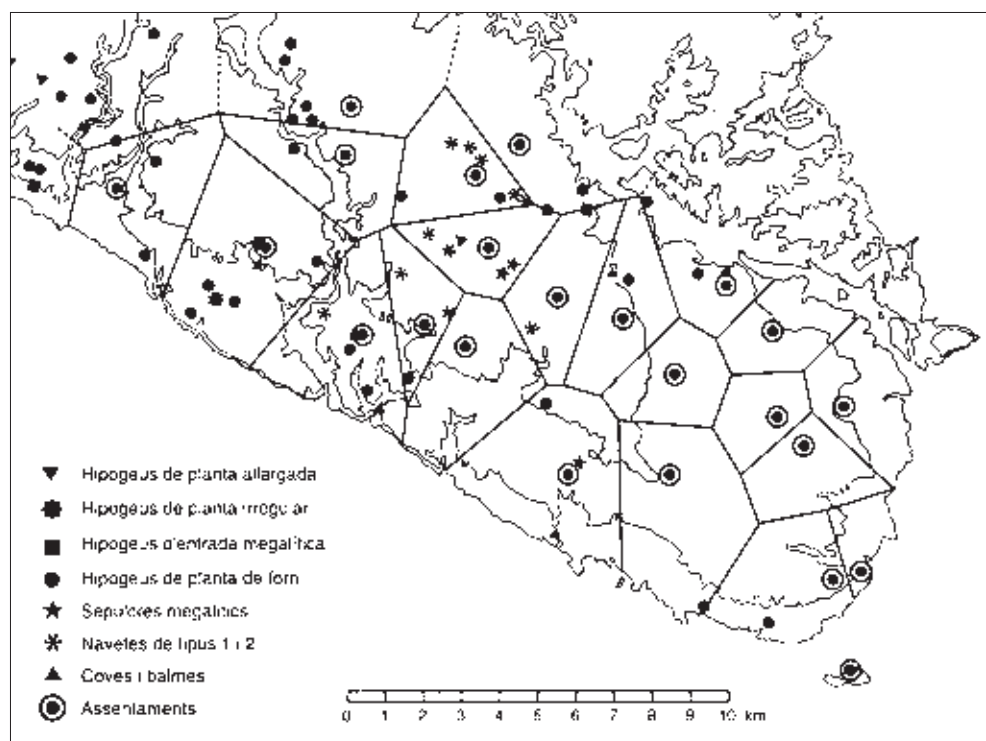

Fig. 21.1. Tot i el seu caràcter orientatiu, els polígons de Thiessen permeten fer-se una idea de la territorialització de l'espai i de la relació entre els assentaments i els diversos sistemes funeraris a l'època pretalaiòtica (Gornés, J.S.; Gual, J.; López, A.; de Nicolás, J.C.; inèdit).

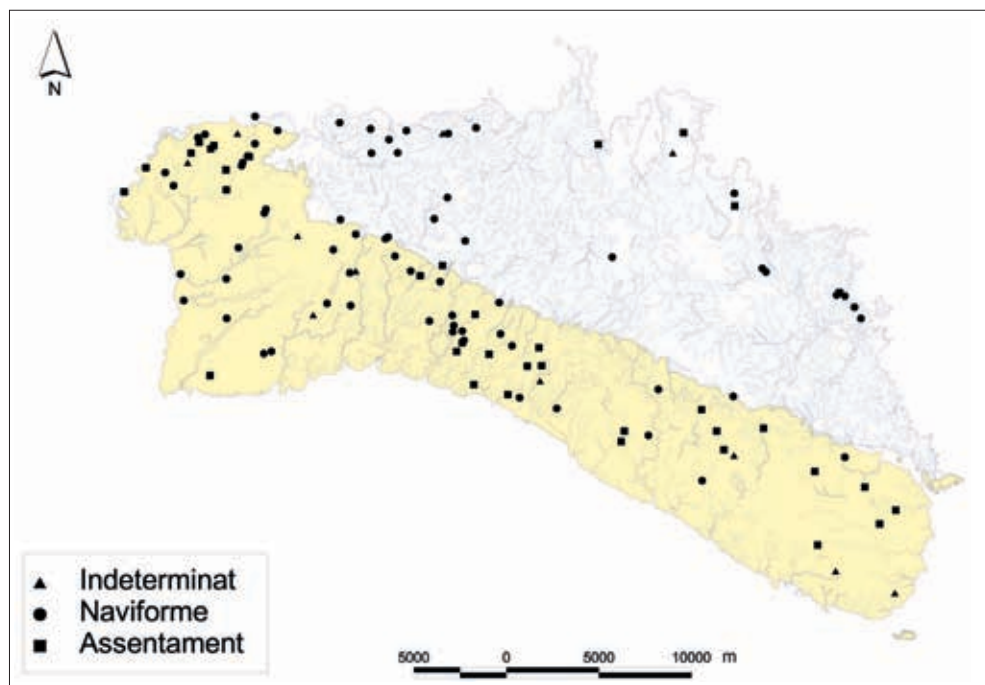

Fig. 21.2. Localització a Menorca dels jaciments d'habitació durant el període c2200-1100 cal ANE.

de l'illa va directa o indirectament lligat al de Mallorca. En efecte, és a través de la serra de Tramuntana de Mallorca, amb alçades de prop dels 1.500 m, com Menorca a nivell visual queda unida al continent.

Per altra banda, les similituds i diferències quant a manifestacions culturals que es detecten entre els grups humans que poblen Menorca i Mallorca a final del III mil·lenni i/o principi del següent, posen de manifest que el fenomen és molt més complex del que en un principi caldria esperar i que no es tracta, ni de molt, d'un simple transvasament de població des de Mallorca.

El poblament de Mallorca, també tardà respecte d'altres illes del Mediterrani Occidental, és un fenomen que segons Guerrero (2000) s'inicia a mitjans del IV mil·lenni ANE, en un context del Neolític final i que es considera plenament consolidat un mil·lenni després, dins de l'horitzó cultural del vas campaniforme. El poblament de Menorca s'i-

niciaria tot just completada l'ocupació de la balear major.

La distribució més o menys uniforme en tota la superfície insular d'una determinada tipologia de construcció funerària, el sepulcre megalític o dolmen, només present a Mallorca en una àrea molt restringida del nord-est insular, es pot explicar a partir de l'arribada a Menorca d'uns grups humans de procedència no mallorquina, però que utilitzen Mallorca com a punt d'escala, o bé suposar que la seva arribada fou un poc posterior a la dels grups campaniformes, i que només aconseguiren assentar-se en aquells llocs on hi havia un cert buit demogràfic.

Un altre element que afegeix complexitat al tema del poblament inicial, és el fet que en el continent les poblacions que usen el vas campaniforme apareixen associades a les sepultures dolmèniques, tot i que el fenomen dolmènic es remunta al V mil·lenni, mentre que a les Balears no s'ha constatat

aquesta associació. Per altra banda, les ceràmiques llires, que a Mallorca s'associen a les decorades amb motius campaniformes, són molt semblants a les que a Menorca apareixen en contextos dolmènics. En definitiva, el poblament de Menorca és un fenomen dependent de l'evolució del poblament de Mallorca, sense ser-ne, però, ni mimètic, ni coetani (Lewthwaite, 1985).

El que no es constata a nivell arqueològic és el contacte directe entre les illes de Còrsega i Sardenya per un costat, i les Balears i Pitàiuses per l'altre.

EVOLUCIÓ CRONOCULTURAL C. 2200-1100 ANE

Encara que l'inici del poblament de Menorca no està perfectament establert, podem afirmar que a finals del III mil·lenni ANE o a començaments del II mil·lenni Menorca ja comptava amb un nucli de població prou consolidat. Les datacions de Biniai Nou així ho indiquen (Plantalamor i Marquès, 2001). Però això no significa que de manera esporàdica o periòdica no tinguessin lloc noves aportacions poblacionals. En un territori insular els canvis culturals importants amb paral·lels clars al continent només s'expliquen a través de transvasaments més o menys importants de població. La varietat de pràctiques constructives, d'habitació i funeràries, es pot interpretar com un lent degoteig d'aportacions de població al llarg de gairebé tot el II mil·lenni ANE.

Seguint la proposta de cronologia per a la prehistòria balear formulada per V. Lull *et al.* (1999), amb les modificacions pertinents, fruit de les darreres aportacions de la investigació arqueològica i l'adaptació al cas específic de Menorca, s'estableixen les següents fases:

- Calcolític: c. 2200-1800 ANE
- Bronze Antic: 1800-1600 ANE
- Bronze Mitjà: 1600-1200 ANE

Aquestes fases a parteixen de la data d'inici d'utilització de la construcció que les caracteritza:

- Calcolític: paradòlmens
- Bronze Antic: dòlmens
- Bronze Mitjà: naviformes

Això no vol dir que l'ús d'aquestes construccions no es perllongui en el temps, més enllà de la data d'inici de la construcció de la fase següent, o que la seva construcció sigui anterior a les ocupacions documentades a nivell arqueològic. També cal remarcar que, paral·lelament a la construcció d'aquests edificis funeraris i d'habitació, es condicionen espais alternatius, com són les coves naturals, utilitzades de manera indistinta com a llocs d'habitació, culte i d'enterrament, els hipogeus de planta circular o allargada i, fins i tot, construccions d'habitació de factura diferent a la dels naviformes característics del Bronze Mitjà menorquí, com per exemple la cabana circular de Torralba o l'edifici de Trebalúger.

És important remarcar que en aquesta primera fase del poblament i durant tot el període que estudiam en aquest capítol, els establiments humans es distribueixen de manera uniforme sobre la plataforma miocènica, evitant els terrenys silícis i argilosos de la zona de Tramuntana, fora d'alguns casos que cal relacionar amb l'explotació de determinats recursos minerals.

Calcolític c. 2200- 1800 ANE

De moment només coneixem aquesta fase a través de Biniai Nou, un jaciment arqueològic format per dues construccions funeràries singulars, però no úniques a Menorca: és tracta d'un edifici amb una cambra de planta circular excavada a la roca a la que s'afegeix un corredor de factura megalítica que acaba amb una façana còncava. En aquests monuments s'hi realitzen inhumacions al llarg d'un temps molt llarg que gairebé abraça la totalitat del període aquí estu-

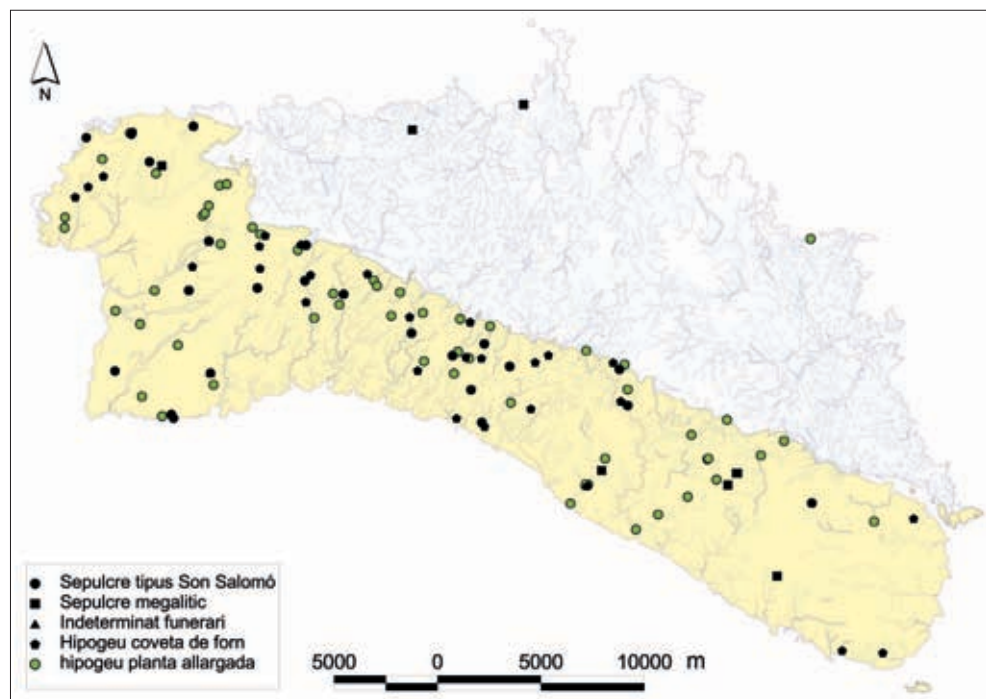

Fig. 21.3. Localització a Menorca dels jaciments funeraris durant el període c2200-1100 cal ANE.

diat. De més a més de les esmentades de Biniai, existeixen estructures semblants a Sant Tomàs i a cala Morell.

Durant aquesta fase es duu a terme l'assentament d'una població permanent a Menorca. Encara que el lloc de procedència d'aquests primers pobladors no es coneix amb certesa, es pot apuntar com a hipòtesi que aquests grups humans vingueren d'algun punt de la costa catalano-provençal, ja que és allà on trobam els paral·lels més clars d'aquests edificis. Els atuells ceràmics, amb abundància de vasos tulipiformes i d'altres de desenvolupament en vertical, també indiquen connexions culturals amb Provença i fins i tot amb indrets situats més a l'interior, seguint el curs del Roine. L'ús del coure es redueix a la presència d'algun punxó.

Tant l'anàlisi faunística com la palinològica, esbossen el paisatge dels voltants com a fortament humanitzat, en el que l'activitat antròpica ha modificat profundament el medi.

Si realment aquests són els primers pobladors, ens trobam davant una prova fefaent de la fragilitat dels ecosistemes insulars. Les mostres de pol·len indiquen la pràctica a les rodalies d'una desforestació intensa de la coberta primigènia. El pol·len arbore només representa un 30 % del total, mentre que la resta del percentatge pertany a espècies pròpies d'espais oberts, resultat amb tota probabilitat de la tala i/o crema del bosc, operació necessària per a practicar les activitats agrícoles i ramaderes que caracteritzen aquesta època. La vegetació predominant és del tipus termo-mediterrani, pròpia d'un clima sec.

Les restes de fauna també posen de manifest l'acció antròpica, tant amb l'alteració de la fauna silvestre amb la introducció d'espècies noves, com per la presència de fauna domèstica, com l'ovella, la vaca o el ca. És especialment significativa la troballa de restes de peixos, indicadora de l'explotació dels recursos marins més pròxims.

L'activitat econòmica d'aquests grups humans sembla, doncs, centrada en l'obtenció de pastures per a la pràctica de la ramaderia, combinada amb activitats depredatòries com la caça i la pesca. De totes les maneres, les dades que posseïm d'aquesta fase se centren en l'excavació d'un sol jaciment de tipus funerari. És fonamental localitzar i excavar nous jaciments, en especial algun d'habitació, per tal de completar la informació.

Podem millorar la visió sobre aquest període afegint-hi els resultats de diversos anàlisis palinològics realitzats en els barrancs del Migjorn de l'illa (Yll *et al.* 1994, 1997). Els resultats indiquen que al llarg del III mil·lenni ANE té lloc un canvi radical en la coberta vegetal d'aquests indrets: s'inicia la corba ascendent del pol·len d'ullastre (*Olea*) de manera paral·lela al declivi de la corba del boix (*Buxus*) i l'avellaner (*Corylus*),

mentre que es mantenen els valors de la corba del ginebró (*Juniperus*). Es constata també un creixement notable d'espècies vegetals pròpies d'espais oberts, potser producte de la desforestació, com l'herba pucera (*Plantago*) i el bruc o el xiprell (*Erica*). Segons els autors dels treballs, aquests canvis no s'expliquen només a través de la climatologia i, per tant, poden ser indicadors indirectes de la presència humana.

Bronze Antic, 1800-1600 ANE

És durant aquesta fase quan s'ocupa la totalitat de la plataforma miocènica que forma la meitat sud de l'illa. Malgrat tot i de la mateixa manera que a la fase anterior, tota la informació que posseïm prové de jaciments funeraris, ja siguin dòlmens o coves naturals, encara que es coneixen alguns jaciments

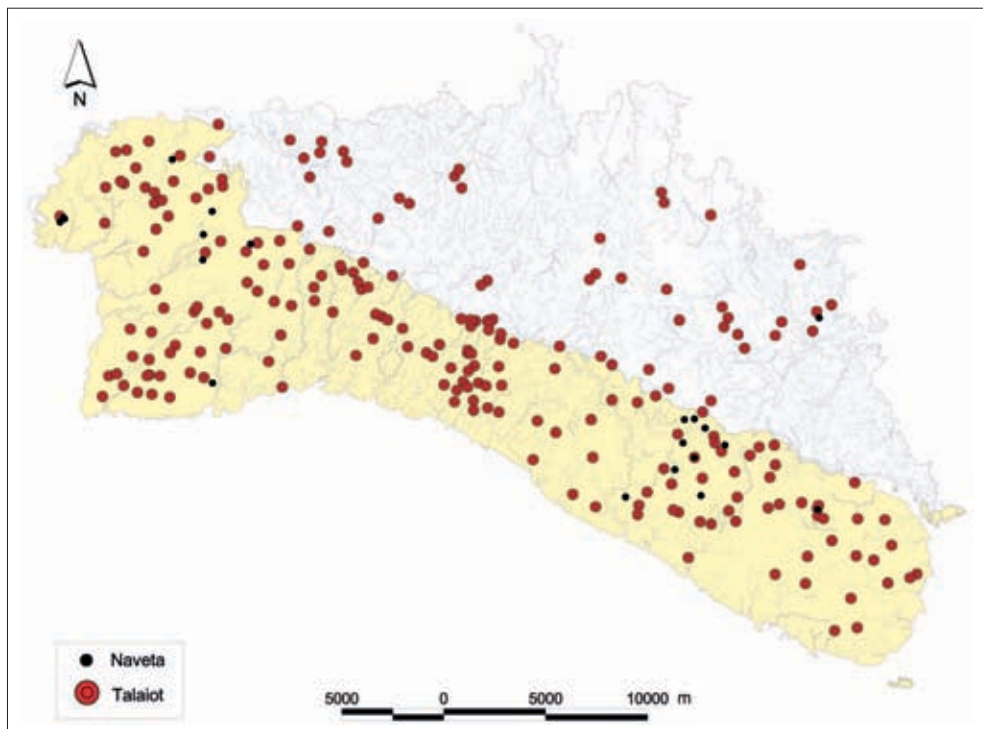

Fig. 21.4. Localització a Menorca dels talaiots i navetes durant el període 1100 cal ANE-650 ANE.

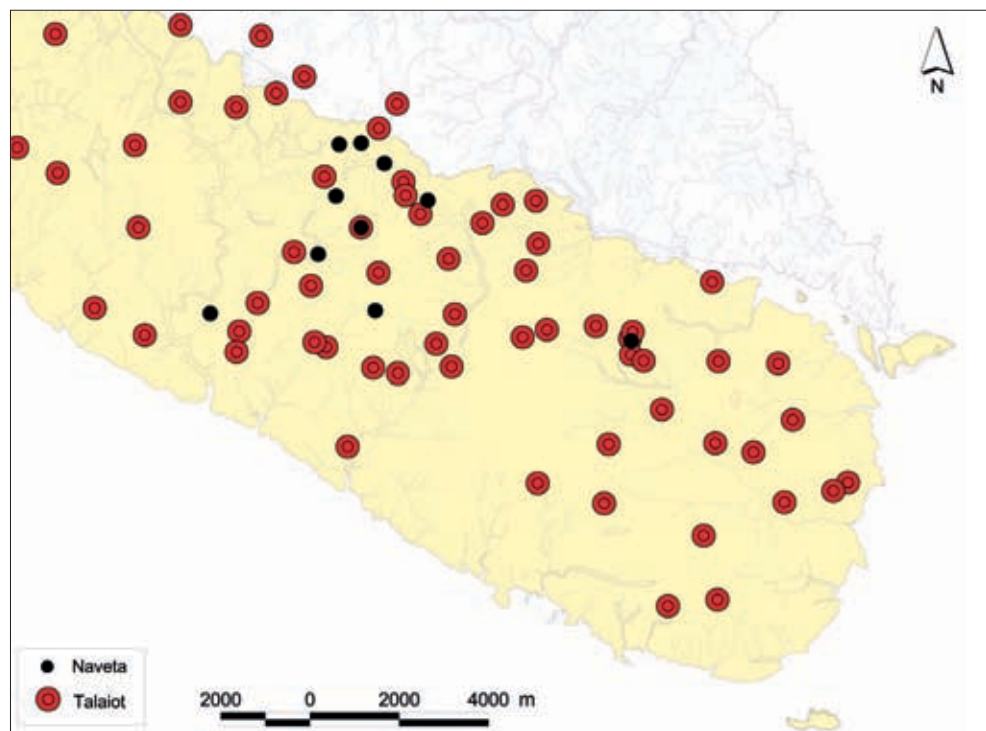

Fig. 21.5. Localització al sector oriental del Migjorn de Menorca dels talaiots i navetes durant el període 1100 cal ANE-650 ANE.

ments d'habitació no excavats i que amb tota probabilitat pertanyen a aquest període o a l'anterior. Són, en tots els casos, coves o balnes naturals condicionats per al seu ús com a habitatge.

La continuïtat respecte de la fase anterior és evident, encara que la introducció de noves formes ceràmiques i, sobretot, l'aparició de la cista dolmènica indiquen que es manté el flux migratori, que prové amb tota probabilitat del mateix indret que a l'època anterior. La pervivència en la utilització dels monuments de Biniai Nou es pot interpretar també en clau de continuïtat.

El dolmen menorquí pertany al grup mediterrani, amb una representació prou ampla al llarg dels territoris continentals i insulars de la conca occidental d'aquest mar. Representa la versió última i més senzilla d'aquest tipus de construccions: una cambra de planta rectangular construïda amb tècnica

megalítica a base de grans ortostats col·locats en posició vertical, tancant un espai de 3 x 2 m, a la que s'accedeix a través d'un petit corredor d'uns 2 m de llarg. El conjunt, en la seva forma original, anava cobert per un túmul de forma circular o el·líptica d'uns 7 o 8 m de diàmetre, delimitat per un mur.

Una versió d'aquests edificis, amb tota probabilitat posterior i encara més senzilla, substitueix la cambra megalítica per murs construïts amb filades de pedres. Són els anomenats sepulcres tipus Son Salomó, de cronologia encara imprecisa (Gornés *et al.* 1992). Aquest tipus de sepultures, en les que es realitzen inhumacions col·lectives, conviu amb la utilització de cavitats naturals amb la mateixa finalitat.

L'utilatge ceràmic és molt semblant al de la fase anterior. Comencen a aparèixer objectes de bronze com punxons i puntes de

fletxa. Són també freqüents els objectes d'os, tals com els botons prismàtics amb perforació en "V", lligats a pràctiques específicament funeràries.

Bronze Mitjà, 1600-1100 ANE

A diferència de la fase anterior, l'element arquitectònic característic és ara una construcció d'habitatge, anomenada naviforme o naveta d'habitació. És un edifici de planta de ferradura allargada d'uns 12 x 3 m, amb el portal d'ingrés al punt oposat a l'àbside. Està construït amb doble parament sec, l'exterior format per filades de pedres de grandària mitjana, sovint ben escairades en forma de paral·lelepípede, mentre que el parament intern mostra filades regulars de pedres més petites, també de forma paral·lelepípedica. Completa el mur un reblert de pedra petita. Aquest mur, molt

ample en la base, s'aprima a mesura que guanya altura. La coberta no es conserva en gairebé cap cas; només alguns exemples excepcionals presenten una coberta formada per lloses sostingudes per columnes polilítriques de tipus mediterrani. És de suposar que el més normal era una coberta vegetal amb dos aiguavessos. L'espai interior podia estar compartimentat amb murets de pedra i contenir mobiliari fix com foganyes centrals, bases de molins manuals i bancs perimetrals de pedra.

Aquests edificis, que a vegades es presenten geminats juntant dos o tres àmbits, aïllats o agrupats, formant conjunts de fins a una dotzena d'exemplars, es reparteixen per tota la plataforma miocènica, encara que també se'n localitzen alguns fora que aprofiten afloraments calcaris i es relacionen amb l'explotació d'algun recurs mineral, pedra de cot per a fabricar molins manuals, guix o coure. Es tracta d'un edifici molt corrent a la

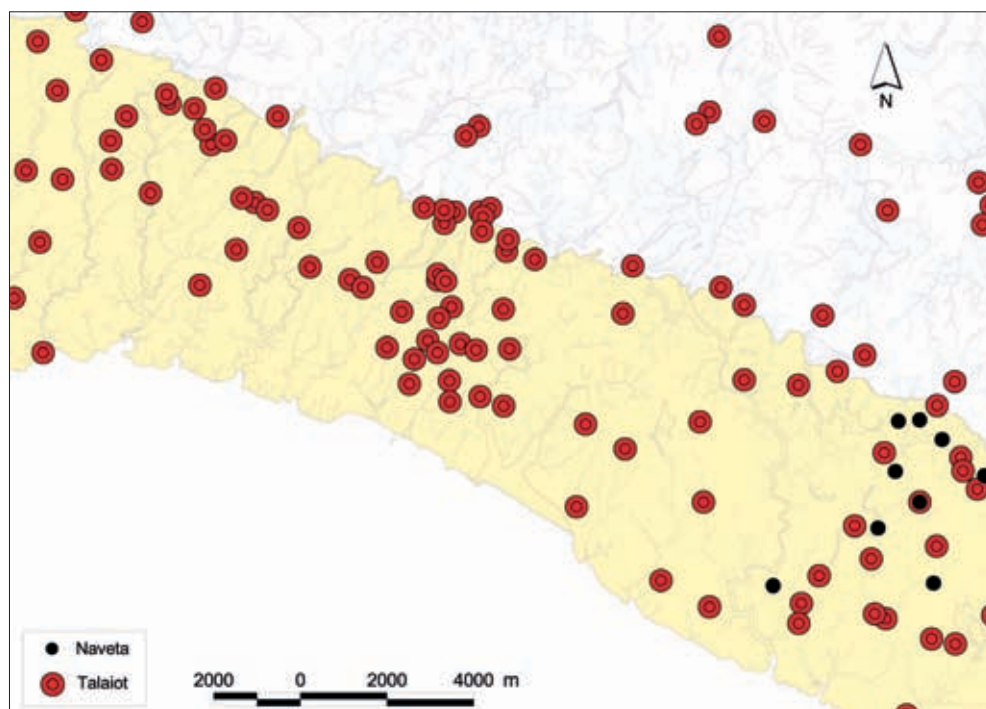

Fig. 21.6. Localització al sector central del Migjorn de Menorca dels talaiots i navetes durant el període 1100 cal ANE-650 ANE.

veïna illa de Mallorca on, de manera excepcional, pot arribar a formar conjunts de fins a 50 exemplars. És possible que la introducció del naviforme a Menorca anàs lligada a un nou moviment de població des de la balear major. Si més no, indicaria un contacte prou estret entre les comunitats d'ambdues illes.

Existeixen també unes altres construccions d'habitació atribuïbles a aquesta època, cabanes de planta circular o allargada, de factura més precària i de les que es conserven alguns exemplars com la cabana circular de Torralba o la cabana piriforme de Trebalúger (Gual, 1991).

Respecte de les pràctiques funeràries, es manté fins al 1400 ANE l'ús dels sepulcres megalítics i fins al final del període, dels altres àmbits funeraris, construïts o naturals, condicionats a les fases anteriors. De manera paral·lela, s'inicia la construcció d'hipogeus de planta allargada o circular excavats en promontoris rocallosos o en cingles de barrancs, imitant l'espai intern dels àmbits d'habitació. L'utilatge domèstic és semblant al del període anterior. Varien un poc les formes ceràmiques però la tècnica és la mateixa. És més usual la fabricació d'objectes de bronze i s'han localitzat àrees de fundició amb restes de motles, gresols i escòries.

Aquests grups humans practiquen una economia mixta agrícola-ramadera, amb una importància creixent de la ramaderia ovina i caprina en detriment d'una agricultura de tipus cerealista. De fet, la pràctica de l'agricultura només ha estat detectada en uns pocs jaciments: els hipogeus de s'Alblegall (Arnau *et al.*, 2003), la cova des Càrritx (Lull *et al.*, 1999) i la cabana circular de Torralba (Fernández-Miranda, 1991).

La distribució espacial dels jaciments d'habitació, bastant uniforme, indica un tipus de poblament dispers, format per petits llogarets o per unitats familiars independents que viuen de l'explotació de l'entorn. Des d'un punt de vista social, formen el que els antropòlegs anomenen una societat segmentària, sense una clara diferenciació econòmica dels individus, encara que amb una

estructura jeràrquica basada en el prestigi dels seus membres. El tipus de poblament exigiria la pràctica de la exogàmia i aquesta a la vegada permetria l'aparició d'un entramat de relacions entre els diferents grups que, de més a més de socials, degueren ser econòmiques, basades en la reciprocitat de l'intercanvi de béns i serveis.

El resultat final seria una xarxa d'assentaments distribuïts de manera regular per tot el territori, units per llaços econòmics i de parentiu, més o menys intensos en funció de la proximitat o llunyania entre ells. No s'observa una relació jeràrquica entre els assentaments. La plasmació d'aquesta xarxa en l'espai físic real es veu distorsionada pels accidents geogràfics, en especial els barrancs que caracteritzen la xarxa hidrogràfica que discorre per la plataforma miocènica. L'escassa importància del relleu en canvi, no condiciona gaire la distribució dels assentaments.

Distribució espacial dels jaciments. Factors que intervenen en la seva ubicació

Intentarem ara establir quins tipus de factors exerciren un paper important a l'hora de decidir la idoneïtat d'un emplaçament. Distingim com a diferents els factors segons que es tractin de jaciments d'habitació o funeraris, tenint en compte que els assentaments d'habitació condicionen la ubicació dels jaciments funeraris i no a l'inrevés.

Partim de la base que analitzam la primera ocupació d'un territori insular de dimensions reduïdes, ocupació que, de més a més, és parcial ja que afecta de manera intensa la plataforma miocènica, quedant la resta de l'illa gairebé desocupada o molt poc poblada. En el cas dels jaciments localitzats a la zona de tramuntana de l'illa i que no són objecte d'aquest estudi, només interessa remarcar que els assentaments, a més a més d'escassos, estan totalment subordinats en quant a la seva ubicació a la presència d'aflorescences calcaris, i lligats gairebé tots a la presència propera d'algun mineral d'interès econòmic.

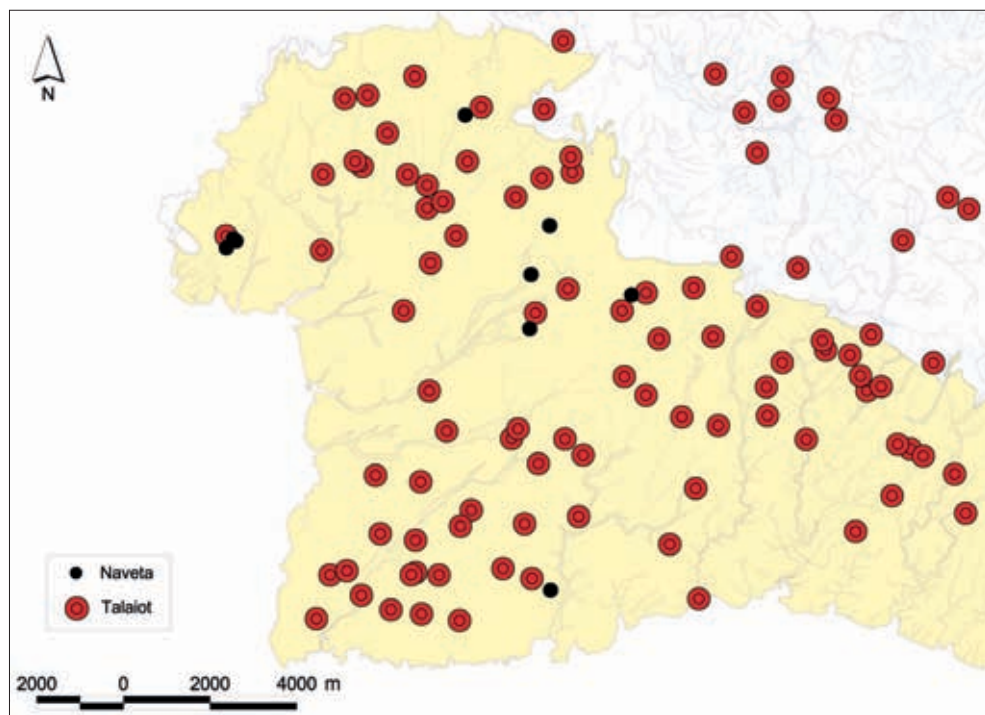

Fig. 21.7. Localització al sector occidental de Menorca dels talaiots i navetes durant el període 1100 cal ANE-650 ANE.

Aquest fet i la constatació de la poca entitat de la majoria d'assentaments indica la debilitat del contingent poblacional present a l'illa durant el II mil·lenni. Com que no es localitzen estructures defensives, podem deduir que la conflictivitat derivada del repartiment del territori fou escassa i que els condicionants associats a la defensa tingueren poca importància a l'hora de decidir un emplaçament.

Així, doncs, cal tenir en compte com a condicionants les característiques geogràfiques del territori: tipus de sòl, presència d'aqüífers, insolació, ventilació, salubritat, arcerament dels vents dominants, inclinació, domini visual, etc. Aquests mateixos condicionants seran els que tindran presents totes les comunitats rurals al llarg de la història. Per això mateix, és freqüent que les cases de lloc tradicionals es localitzin a prop d'un jaciment arqueològic o al damunt

També hem de tenir molt present que la mateixa morfologia de la plataforma miocènica afavoreix en molts casos la resolució satisfactòria de molts dels condicionants esmentats, en especial els de tipus posicional. En efecte, el caràcter sedimentari del terreny i la suau inclinació cap a la mar propicia un escalonament progressiu des del centre cap a la costa, es a dir, en sentit nord-sud.

Així mateix, els barrancs, molt abundants i sovint de dimensions respectables, a més a més del seu valor estrictament econòmic per les terres d'al·livi i per la presència d'aigua, es converteixen en corredors naturals que comuniquen l'interior amb la costa, salvant desnivells considerables i fent accessible una costa sovint alta i amb penya-segats d'uns 50 m d'altària. Per altra banda, també compartimenten de manera natural el territori.

Dit això, constatarem que no hi ha un model explicatiu que reculli de manera exhaustiva tots els condicionants, ni que aquests tinguin la mateixa importància en tots els casos. El que més bé constatarem és l'existència de preferències i, per tant, de tendències. Podem establir un model teòric d'assentament-tipus o bé constatar que de manera majoritària els assentaments tendeixen a tenir en compte, quant a la seva ubicació, determinades característiques del terreny.

Així, per exemple, podem afirmar que els assentaments d'habitació tendeixen a ubicar-se sobre sòls del tipus leptosòl, o leptosòl combinat amb sòls del tipus cambisòl en diferents proporcions, encara que com aquests tipus de sòls són dominants, aquesta variable no és gaire significativa. En canvi, és més significatiu que un percentatge notable s'ubiquin sobre la zona de canvi entre dos tipus de sòl.

La manca de cursos superficials d'aigua lleva importància a aquesta variable, essent més decisiu el fet que els aqüífers subterranis estiguin més o menys a l'abast. De totes les maneres es constata una certa tendència a ubicar els assentaments a les capçaleres de les torrenteres i a la vora dels barrancs.

Els assentaments aprofiten quasi sempre el desnivell d'un escalonament del terreny per a obtenir una posició alterosa i amb bon domini visual des d'est a oest i cap al sud. Per tant, molts se situen arreglats, seguint les corbes de nivell des de l'interior cap a la mar. Els assentaments costaners són rars (García-Argüelles *et al.*, 1994). A les zones més planes i amb un sòl potent s'aprofiten els afloraments rocallosos com a pedrera i com a lloc de cimentació dels edificis.

Els jaciments funeraris estan condicionats per la proximitat relativa als d'habitació i pel tipus d'edifici. Els espais excavats totalment o parcialment aprofiten els afloraments rocallosos i els desnivells que provoca l'erosió: escalonaments i cingles dels barrancs. La major o menor duresa de la roca, en general prou tova, no sembla un condicionant gaire decisiu.

Les construccions exemptes, com per exemple els sepulcres megalítics, se situen

en llocs ben visibles, sobre un aflorament rocallós. Alguns autors parlen de la seva consideració com a fites de propietat del territori. De fet, si a partir dels assentaments d'habitació traçam un territori teòric tipus polígons de Thiessen, els jaciments funeraris tendeixen a ubicar-se a la perifèria del territori (López, 1997).

ENTRE EL 1100 I EL 650 ANE

El marc cronològic i les manifestacions culturals de la societat talaiòtica

Devers el 1100 cal ANE pot observar-se que a les illes Balears –Mallorca i Menorca– apareixen noves construccions arquitectòniques, entre les quals, els talaiots i les navetes d'enterrament. Els primers són torres tronco-còniques construïdes amb pedra seca molt grossa, mitjançant tècnica ciclòpia, és a dir, amb murs de doble parament amb reble de pedra petita i terra. Aquests monuments formen part indissoluble del paisatge menorquí i degueren suposar, juntament amb la construcció de les navetes d'enterrament, una gran transformació del paisatge fins llavors existent. Les datacions radiocarbòniques assenyalen que el moment d'apogeu d'aquestes construccions el podem situar entre el 900 i el 700 cal ANE i se'n documenta una gran diversitat arquitectònica i probablement funcional. Trobam així talaiots de planta circular –la majoria, com Trepucó, Curnia, Torelló i molts d'altres– o fins i tot de planta pseudorectangular –So na Caçana, Torrellafuda, Montefí. La majoria dels talaiots de planta circular no tenen cambra interior, però quasi tots tenen, a la part superior de la torre, una espècie d'habítacle o cambra, de funció encara desconeguda. En altres casos excepcionals, sí observam una cambra interior en algunes d'aquestes estructures –Sant Agustí, Trepucó-Oest, Torrevella d'en Lozano, Curnia-Oest, etc. El que és comú a tots, és que des del seu cim es controla una bona part del territori que els envolta i en molts la visibilitat de l'entorn i de la costa és absolu-

ta. Aquesta qualitat, la visibilitat, és el que ha fet pensar a molts d'investigadors que el control del territori és un dels objectius d'aquestes construccions, a més d'actuar com a referent de la cohesió social de la comunitat que vivia al seu voltant. Arran de les excavacions que s'estan duent a terme en el jaciment arqueològic de Biniparratx Petit ens estam plantejant noves hipòtesis sobre la possible funció d'aquests monuments. Així, creim que s'ha de posar un punt d'atenció sobre la possibilitat que el talaiot originalment tingués una funció cultural, on s'hi desenvolupassin determinats ritus i cultes encara per determinar amb precisió, però que esperam que el decurs de les investigacions puguin anar esbrinant aviat.

És també segur que un altre dels monuments emblemàtics de la prehistòria insular –i aquesta vegada de forma exclusiva a Menorca– començà a construir-se en aquests moments, cap al Naviforme Final, és a dir, a les acaballes del 1200 cal ANE. Ens referim a les navetes d'enterrament, que són grans construccions funeràries, de planta absidal o circular, d'una sola cambra –tot i que pot estar dividida en dos pisos– que podien contenir fins a 100 persones enterrades (com as Tudons).

Les navetes són els monuments que, probablement, marquen la transició entre el Naviforme Final i el Talaiòtic pròpiament dit ja que, en moltes ocasions, la seva excavació sistemàtica ha permès documentar, a la mateixa cambra, objectes d'ambdues fases culturals. Les datacions radiocarbòniques delimiten la fase de construcció i ús intensiu d'aquestes tombes entre el 1100 i el 850 cal ANE, assenyalant-nos, per tant, un moment de sincronia i contemporaneïtat valuós per a interpretar el territori.

Un altre tipus de tomba documentat extensament arreu de tota Menorca en aquest moment són les coves i balmes a les quals se'ls hi construeix un mur ciclopè tancant l'entrada. Sense cap dubte, la cova des Càrritx és l'exemple emblemàtic d'aquest tipus de tomba. La investigació arqueològica va poder esbrinar alguns dels ritus funeraris

practicats, que resultaren d'una gran complexitat ritual, cosa que demostra l'especial riquesa espiritual d'aquesta cultura.

Les comunitats que conformen el que coneixem com a Cultura Talaiòtica constituïen una societat jerarquitzada, amb probables desigualtats entre les persones i, també, entre els diferents clans familiars. La competència pel territori, escàs i segurament disputat a tenor de la gran extensió i augment de la població en aquesta època, tal volta obligà que el control fos obligat. Això no contradiu la multifuncionalitat d'aquestes estructures –per exemple, la reivindicació de la propietat d'un territori mitjançant una fita monumental– que alhora a compleixen funcions culturals.

A partir aproximadament del 650 cal ANE, s'ha establert una nova fase cultural, anomenada Posttalaiòtica, que ve marcada per la desaparició dels talaiots i de les navetes d'enterrament i l'inici de la construcció dels santuaris de taula.

L'entorn ecològic de Menorca entre el 1100 i el 800 cal ANE

No són gaire les dades i la informació de què disposam sobre quin era el paisatge de Menorca al moment que els talaiots estaven en ús. La informació procedeix principalment de les anàlisis políniques realitzades en el decurs d'algunes excavacions (cova des Càrritx, cova des Mussol, Biniparratx, Torralba d'en Salord– i de les anàlisis de restes macrobotàniques d'altres) hipogeu XXI de Calescoves.

De les dades obtingudes a la cova des Càrritx sabem que, a l'inici de l'ús de la cova (1600 cal ANE, aprox.), el paisatge era arbustiu, de caràcter termòfil, molt similar a l'actual i amb una important presència d'*Olea europaea* (Piqué, 1999: 499 i 500), mentre que el pi era residual i gairebé no apareix a les mostres.

Al jaciment de Torralba d'en Salord es realitzaren una sèrie de sondejos palinològics amb l'objectiu d'establir l'evolució de la vegetació des del primer poblament del lloc

fins a l'edat mitjana. Pel que a nosaltres ens interessa, cal dir que en els sondejos que afectaven el talaiot, es localitzaren un 30% aproximadament de restes de pol·len arbori, mentre que la resta eren d'arbusts i herbàcies (Mariscal, 1996)

L'hipogeu XXI és una tomba localitzada a la necròpolis de Calescoves, que va estar en ús des del segle IX cal ANE fins aproximadament al segle IV cal ANE. Podem dir, per tant, que manté uns 200 anys de contemporaneïtat amb els talaiots.

L'estudi de la fusta localitzada a l'interior de l'hipogeu (Noguera, inèdit) ens assenyala un ús massiu d'*Olea europaea* en la elaboració dels taüts i civeres, però al contrari del que veiem a la cova des Càrritx, es constata una major presència del *Pinus halepensis* (pi blanc), la qual cosa podria indicar que el paisatge arbori s'anava definint en favor d'aquest darrer, sense que en puguem precisar encara les raons.

L'arquitectura monumental de Menorca: plantejament de la distribució territorial dels talaiots i navetes d'enterrament del Migjorn

El primer problema que es planteja quan s'aborda un estudi d'anàlisi espacial és trobar els elements i les pautes de sincronia que donin coherència al plantejament teòric sobre la distribució del poblament en un territori concret, en un moment temporal determinat. Al cas que ens ocupa, hi ha molts de problemes per a trobar aquests elements, tenint en compte que disposam poques excavacions, menys publicacions i en definitiva, escassos elements que ens ajudin a racionalitzar els fets culturals d'aquest moment de la prehistòria. De fet, l'únic element que dóna una certa sincronia és el talaiot, construcció que ens acota, realment, un segment temporal que abraça des del 1100 fins al 650 cal ANE, és a dir, un lapse

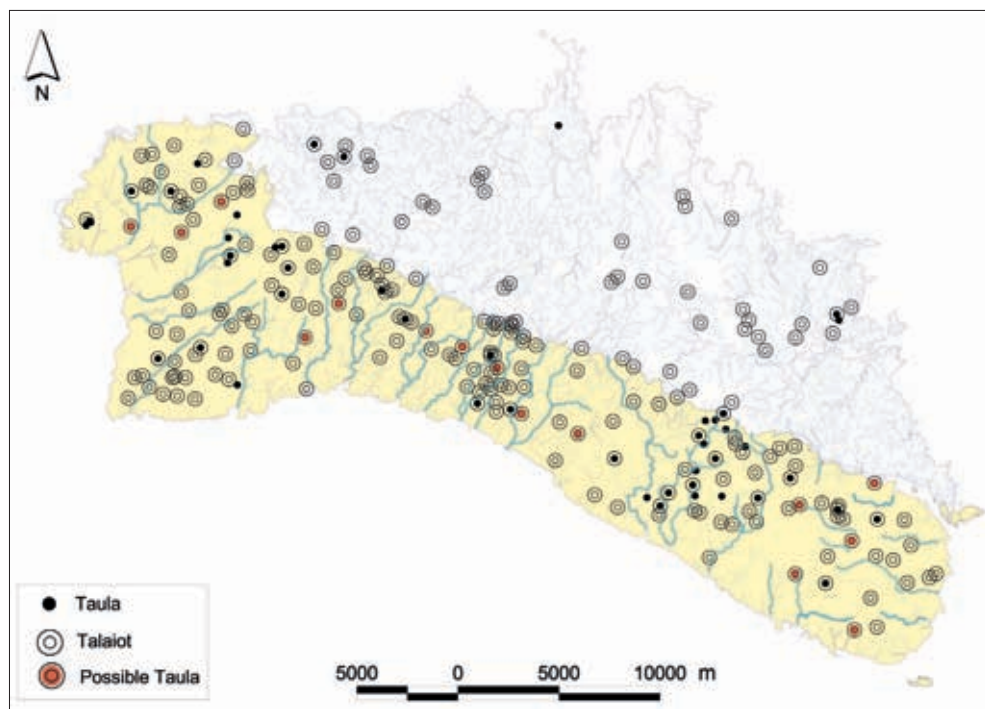

Fig. 21.8. Localització a Menorca dels assentaments durant el període 650 cal ANE-123 ANE.

de 450 anys, aproximadament. Evidentment som conscients de les limitacions que imposen aquestes dades, però de fet, no hi ha cap altra construcció, ni fòssil director que ens ajudi a precisar encara més aquest període. Comptat i debatut, juntament amb les nautes d'enterrament –molt menys nombroses que els talaiots– que estan en ús gairebé al mateix moment, són els únics paràmetres que ens poden aproximar a la distribució i organització del poblament sobre l'illa. D'altres construccions com les coves amb mur ciclopí, hipogeus, etc., en no comptar amb un catàleg detallat i complet de la seva distribució espacial, no ens poden ajudar a obtenir una radiografia més precisa del territori en aquest moment de la prehistòria.

Així hem optat per considerar qualsevol construcció turriforme com a útil per a dibuixar el poblament del migjorn de l'illa entre el 1100 i el 650 cal ANE. Som cons-

cients que incloem construccions de diferent funcionalitat (té la mateixa funció el talaiot de Torelló que el de Sant Agustí?) i tipologia (la diversitat constructiva dels talaiots de Menorca és evident: Curnia, Montefí, Torrevella, So na Caçana, Toràixer, etc.), però, si coneixem les limitacions de l'estudi i els possibles errors d'interpretació, els lectors podran situar-se en el context en què ens movem amb una certa fiabilitat.

Precisament aquesta mateixa diversitat funcional i tipològica que esmentàvem abans, també la trobam en la ubicació i situació territorial dels talaiots. Observam talaiots situats sobre barrancs i torrents (Sant Agustí, Torrepatxina), en planures (Torelló, Son Olivar), sobre cims i muntanyes (puig de s'Ermita), a costers, afloraments rocosos (Trebalúger, torre d'en Galmés), etc., però tenen una característica comuna: tots gaudeixen d'una bona visibilitat entorn seu, la majo-

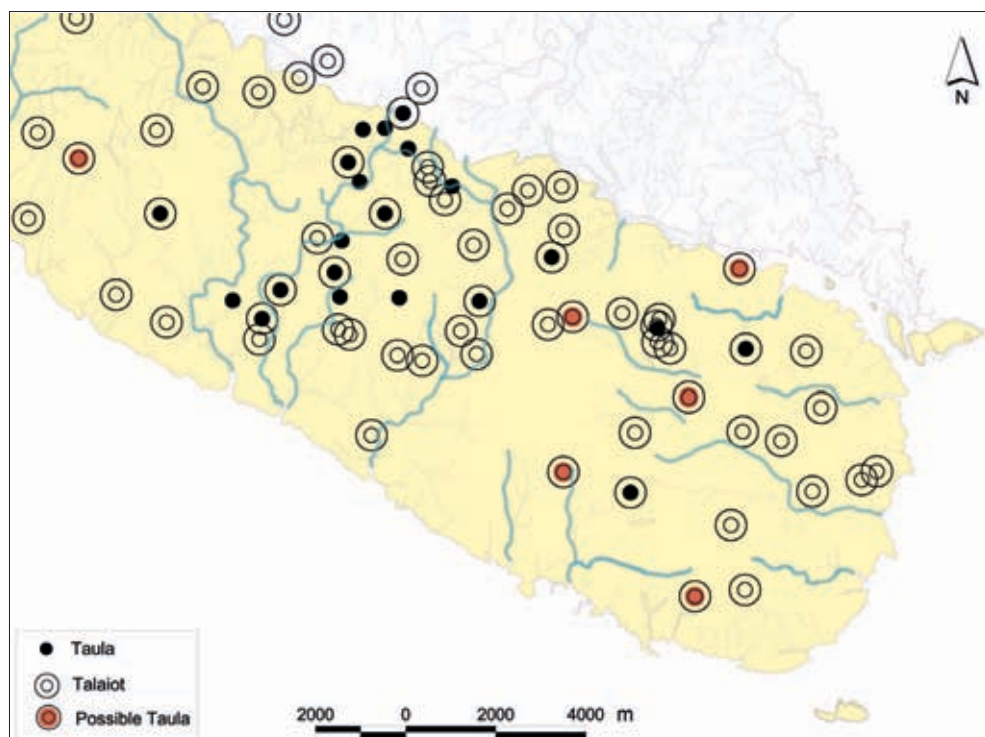

Fig. 21.9. Localització al sector oriental del Migjorn de Menorca dels assentaments durant el període 650 cal ANE-123 ANE.

ria cerquen emplaçaments sobre cotes de nivell que els permetin una visual àmplia de l'entorn, que, sumada a la seva altura, els hi proporciona una magnífica descoberta de l'horitzó. Una altra característica, derivada probablement de la primera, és que des de cadascun se'n pot observar un altre a una certa distància, formant així una àmplia i extensa xarxa d'intervisualitats. Aquesta constatació podria suggerir que, realment, el control del territori era ample i gairebé total i que, mitjançant qualche tipus de senyal codificada, tal volta es podria transmetre informació d'una banda a l'altra de l'illa. És aquesta una hipòtesi no contrastada empíricament i que exposam, conscients de totes les objeccions i els emperons que puguin fer-s'hi, però creim que té possibilitats reals. Manca encara un estudi de detall al respecte, però, a Mallorca, per exemple, aquestes visuals entre talaiots s'han constatat perfectament i comencen a entreveure's també a Menorca (Aramburu-Zabala, 1994). Evidentment, no podem demostrar que l'escala de comunicació fos a nivell insular, però quasi segur que funcionava a nivell de territoris concrets, com per exemple a l'entorn de torre d'en Galmés o de Trepucó, per a esmentar dos poblats centrals.

Com ja hem dit abans, localitzam talaiots arreu de tot el territori, gairebé sobre tota classe de medis físics, però amb una excepció. No es troben talaiots sobre la mateixa línia de costa. Tots els talaiots catalogats com a tals, se situen illa endins, com a mínim, a 1 km del litoral.

El fet que el mapa de distribució de punts vingui determinat per la situació dels talaiots, com a component principal, i de les navetes sepulcral, com a complement, implica que és possible que deixem de banda assentaments d'hàbitat contemporanis que, o bé no compten amb talaiot, o no s'hi ha identificat encara aquesta construcció entre les restes. Per tant, estam parlant d'un mapa de distribució de punts de l'arquitectura monumental d'un moment concret de la prehistòria de Menorca, que no ha de donar, necessàriament, la pauta dels assentaments d'hàbitat d'aquest moment. Malgrat tot, poder situar 176 punts –talaiots–,

i 19 navetes d'enterrament sobre el Migjorn de Menorca, implica estadísticament un bon nombre de llocs contemporanis sobre el mapa. No hi ha gaire llocs de la Mediterrània que en 350 km² –els quilòmetres quadrats que aproximadament té el Migjorn de Menorca–, puguin oferir aquest grau de contemporaneïtat en un lloc tant reduït de territori (1,98 talaiots per km²). De més a més, hi hem d'afegir que tots els talaiots tenen restes d'hàbitat als seus voltants. És cert també que no coneixem amb exactitud el tipus de casa del moment, ni la seva organització interna, ni la seva grossària, ni l'extensió habitual dels poblats d'aquesta època –fet que ens ajudaria molt a veure jerarquies de poblament sobre el territori, per exemple–, però les dades obtingudes ens informen suficientment de l'articulació del territori.

ENTRE EL 650 I EL 123 CAL ANE

Model hipotètic d'assentament. Anàlisi de la localització dels poblats amb recinte de taula

Com ja s'ha exposat anteriorment, la dificultat d'ancorar l'anàlisi espacial en l'època talaiòtica, fa que s'opti per restringir l'estudi sobre assentaments que, de més a més de tenir talaiot com a element identificador de la cultura, es poden agrupar per la presència de recintes o construccions específiques que els diferencien d'altres. Així, ja fa vint anys, Álvaro (1983) publicava el seu estudi a base del coneixement de 22 poblats amb taula. Passat tot aquest temps, utilitzarem el mateix sistema de delimitació temporal, cenyint l'anàlisi als recintes que coneixem ara i que ens portaran a resultats diferents.

L'anàlisi s'efectua superposant els recintes sobre el plànol topogràfic juntament amb la xarxa hídrica i una de les primeres observacions que es desprèn és el predomini de l'exclusivitat de taules en uns territoris diferenciats i limitats pels importants desnivells orogràfics que constitueixen els barrancs i

barrancons i per la xarxa de torrents. Dit d'una altra manera, plantejam la hipòtesi que les àrees d'influència territorial i/o d'explo-tació econòmica dels poblat amb taula quedarien definits per les formes de relleu originades per l'erosió càrstica i els corrents d'aigua més significatius que funcionarien com a mitgeres de les àrees d'explo-tació. Aquestes àrees tenen una disposició que varia segons les regions càrstiques de l'illa: N-S (regió central) o E-W (regió occidental) o W-E (regió oriental).

Analitzant l'extensió o grossària dels poblat amb taula, no resulta significativa en relació als altres. És a dir, no s'observa que el poblat més grans siguin el que ostenten taula, sinó que la seva presència es pot donar en poblat tant petits, com Binissafullet o Cotaina, com en els més grans, com Son Catlar o sa torre d'en Galmés (vegeu la taula 21.1).

Seguint aquesta hipotètica jerarquització del territori, com a model a aplicar, significaria que hi hauria a l'illa més recintes de taula encara per localitzar o, si més no, un edifici de caràcter cultural. Analitzant el Migjorn, seguint les regions abans esmentades, es localitzen les següents àrees d'explo-tació.

A) Zona oriental:

Colàrsega de Maó – cala Figuera. Poblat de Maó (desaparegut sota la ciutat).

Cala Figuera – cala de Sant Esteve. Poblat de Trepucó.

Cala de Sant Esteve – cala des Rafalet. Poblat de Malbuger (desaparegut sota les instal·lacions de l'aeroclub).

Cala des Rafalet – cala Alcalfar – cala Binissafüller. Poblat de Binissafullet.

Cala Binissafüller – cala Biniparratx. Poblat de Biniparratxet.

Tornant al nord, a l'interior, entre la Colàrsega del port de Maó i el barranc de ses Penyes. Poblat de Talatí.

Cala Biniparratx – Cala Canotells. Poblat de Torelló.

Cala Alcalfar – cala Binissafüller. Poblat de Torret (sense taula localitzada).

B) Zona central:

Cala Canotells – Calescoves. Poblat de So na Caçana

Al nord, entre els ramals del barranc de ses Penyes. Poblat de Binimaimut.

Al nord d'aquests, entre els tributaris del barranc de Son Domingo i el barranc de ses Penyes. Poblat de Cotaina.

Barranc de Biniedrís – barranc de Son Domingo. Poblat de Torrellisà i Torralbenc.

Barranc de Son Domingo – barranc de Cala en Porter. Poblat de Son Rotger o Sant Vicenç de Cala en Porter.

Al nord d'aquest, entre els mateixos barrancs, el poblat de Torralba.

Barranc de Cala en Porter – barranc des Bec. Poblat de Torre d'en Galmés.

Divisió de l'àrea anterior, pel barranc de Sant Llorenç. Poblat de Binialmesc (sense taula localitzada).

Barranc des Bec i barranc de Son Boter. Poblat de Deià Nou (sense taula localitzada).

Barranc de Son Boter – barranc de Sant Adeodat. Poblat de Biniquadrell de Baix.

Barranc de Sant Adeodat – barranc de Binigaus. Poblat de Sant Agustí.

Barranc de Binigaus – barranc de Torrenova. Poblat de Biniquadrell (sense taula localitzada).

Barranc de Torrenova – barranc de Cala Escorxada. Poblat de Biniquadrell Nou.

Barranc de Cala Escorxada – barranc de Trebalúger. Poblat d'Albranca Vell (sense taula localitzada).

Barranc de Trebalúger – barranc de Son Fideu. Poblat de Son Mercer (sense taula localitzada).

Barranc de Son Fideu – barranc de Binissaid. Poblat de Binicalsitx.

Barranc de Binissaid – barranc d'Algendar. Poblat de la Beltrana.

Barranc d'Algendar – barranc de Santa Anna. Poblat de Torrepatxina Vella (sense taula localitzada).

Barranc de Santa Anna – barranc de Bellavista. Poblat de Torralba (sense taula localitzada).

Zona intermèdia entre la zona central i

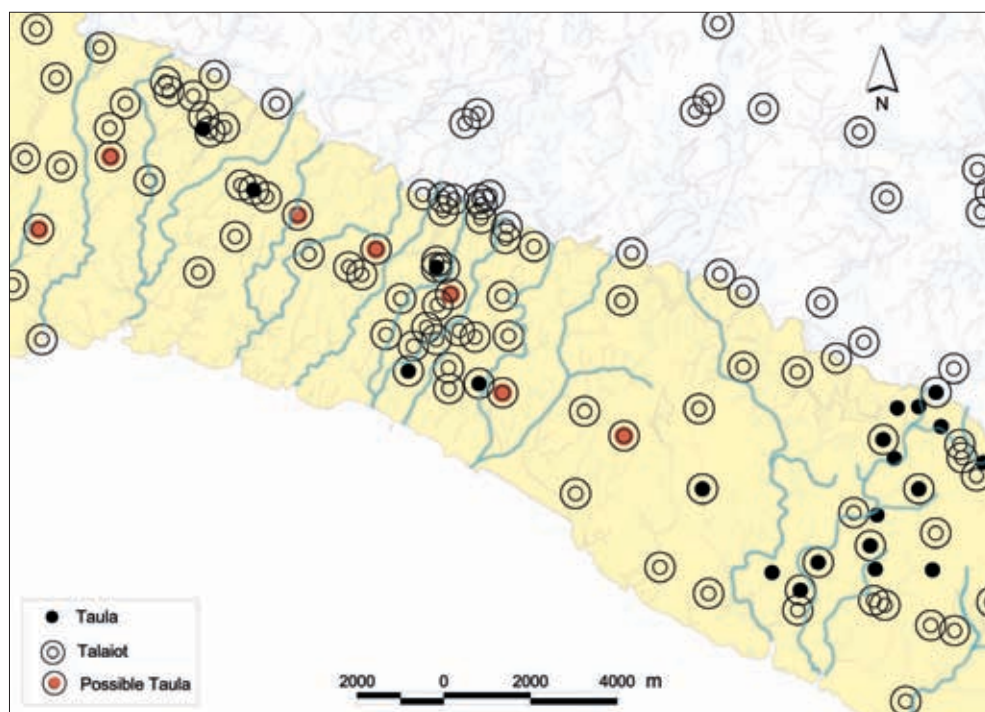

Fig. 21.10. Localització al sector central del Migjorn de Menorca dels assentaments durant el període 650 cal ANE-123 ANE.

l'occidental on es localitzen tres poblats amb recinte de taula els límits dels quals no es poden posar en la xarxa hídrica. Són Torrellafuda, Torretrencada i Bellaventura, anomenats de nord a sud.

C) Zona occidental

Nord de Ciutadella on hi ha una extensa xarxa hídrica que quedaria dividida sota el control dels poblats de Torrevella d'en Lozano i de Son Angladó.

Port de Ciutadella – cap a punta Nati. Poblats de ses Talaies de n'Alzina o hort d'en Toni Martorell (desaparegut sota el creixement urbà de Ciutadella).

Port de Ciutadella – cala Santandria. Poblats de Montefí o de Son Quart (no tenen localitzada taula)

Cala Santandria – cala Blanca. Poblats des Tudons.

Cala Blanca – cala en Bosc. Poblats de Son Olivaret Nou

Cala en Bosc – barranc de Bellavista. Poblats de Son Catlar.

L'entorn ambiental de Menorca cap el 650 CAL ANE

Segons l'estudi palinològic de Mariscal (1996), a base de mostres extretes sota el mur del tancament de la taula i a l'interior de la cabana de Torralba d'en Salort, en el període que fixa entre el 1000 aC i el canvi d'era, es produeix un descens notable (31%) de les espècies arbòries-arbustives, respecte de les mostres de les fases anteriors, i l'augment de les herbàcies de sotabosc amb una disminució de les espècies de les zones humides. Aquestes dades li fan pensar en una sequera però, també hi detecta un interval d'alta plu-

viositat en una mostra que presenta un percentatge elevat (15,6%) de plantes hidròfiles.

A la seva analítica, entre els arbres, l'*Olea europaea oleaster* (olivera/ullastre) ocupa un 47,1%; hi són representats també *Prunus* (aranyoner), *Pinus* (pi ver), *Quercus* (roure), *Juniperus* (sivina), *Salix* (salze) i *Populus* (poll). El 16,2 % és d'ametler, una espècie cultivada. Quant als arbustos, predominen grevolosa (19,2 %), arboceres (15,4%) i estepes (11,5%). L'*asclepiadaceae*, *Vicetoxicum* (pebrotera borda) és la més abundant entre les herbàcies on també hi són representades *gramineae* o *poaceae*, *Asphodelus* (porrassa, cebollí) i plantes de terrenys balders.

Segons el diagrama publicat per Stevenson a la memòria de la cova des Càrritx, d'una columna estreta al forat de ses Aritges, entre 700 aC i 300 aC s'inicia un període que arriba fins a l'edat Mitjana, caracteritzat per la disminució notable dels arbustos *Cistus* (estepa) i *Erica* (bruc) i l'augment de les liguliflores. Els pòl·lens arboris tenen una baixa presència, tret de l'olivera, que experimenta un augment gradual a partir del 300 dC. Així, en el seu diagrama, entre els 700 i 500 aC, no hi consta l'olivera que en la fase anterior (1050 aC) sí que hi era present. S'observa, per tant, una diferència amb l'analítica de Mariscal, respecte d'aquest arbre, i una coincidència en la lectura global. Tampoc consta al diagrama del forat de ses Aritges la pebrotera borda, tan significativa a Torralba (és tòxica i conté principis cardiotònics, i potser la seva presència és deu a causes rituals).

L'elaboració d'objectes de fusta en aquesta època, s'ha estudiat en un jaciment funerari, l'hipogeu XXI de Calescoves, mitjançant les restes línies que la tomba conservava després d'un continuat espoli i que podrien ser de les civeres i taüts allà dipositats. El treball de Noguera manifesta un predomini de la utilització d'*Olea europaea*, seguit pel *Pinus halepensis* (pi blanc), *Pistacia lentiscus* (mata llentrisclera) i *rosaceae-pomoideae* (cirerer de pastor); també hi consten dos fragments informes de *Cera-*

tonia siliqua (garrover) i *Taxus baccata* (teix), respectivament. Aquest darrer, probablement importat de Mallorca perquè a Menorca ja havia desaparegut. De més a més, s'ha de dir que el garrover i el cirerer de pastor no apareixen a les taules palinològiques.

Extensió dels principals poblats del Migjorn

A la taula 21.1 elaborada per M. Fernández-Miranda i S. Gornés durant els anys 1992 i 1993 mitjançant la prospecció sistemàtica aèria i terrestre del territori de l'entorn immediat dels poblats es pot observar l'extensió dels principals poblats. El màxim d'hectàrees abraça el terreny amb dispersió de ceràmica notable i/o amb estructures arquitectòniques disperses. El mínim es refereix a l'extensió màxima del poblat d'acord amb la dispersió de la ceràmica sobre el terreny circumdant. El tipus de sòl es refereix al terrenys sobre el que s'assenta el jaciment arqueològic. En cursiva els poblats que tenen recinte de taula i es localitzen al Migjorn insular.

ÈPOCA ROMANA (100 cal ANE - 900 dC)

Les causes de la conquesta romana del 123 aC, la colonització inicial, la fundació de *Palma* i *Pollentia* a Mallorca i la problemàtica diversa de l'origen i el desenvolupament de les altres ciutats mallorquines, menorquines i d'*Ebusus*, i de les elits urbanes que protagonitzaren, almenys aparentment, la implantació lenta però progressiva del nou sistema cultural han generat moltes visions de conjunt i estudis concrets que es basen, particularment, en les fonts escrites, literàries i epigràfiques. Els treballs dels professors Zucca (1998), García Riaza i Sánchez León (2000) presenten de forma gairebé exhaustiva l'estat de la qüestió i amplies reculls bibliogràfics. Per altra banda, les aportacions de l'arqueologia van perfilant, cada vegada

Jaciments	Mín. (ha)	Màx. (ha)	Tipus de sòls	Estratigrafia
<i>Son Catlar</i>	5,2	9,5	Cambisòl/Leptosòl E	Miocè
<i>Torre d'en Galmés</i>	4,6	5,1	Cambisòl C.	Miocè
<i>Trepucó</i>	4,5	5	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torralba d'en Salord</i>	4	9	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torrevel·la d'en Lozano</i>	4	7,1	Leptosòl E.	Miocè
<i>Torelló</i>	3,4	3,4	Cambisòl C.	Miocè
<i>Talatí de Dalt</i>	2,8	5,3	Cambisòl C.	Miocè
<i>Binicodrell Nou</i>	2,7	7	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torrellafuda</i>	2,3	5,6	5% Leptosòl E./Cambisòl	Miocè
<i>Son Olives/Biniac</i>	2,3	2,7	Cambisòl C.	Miocè
<i>So na Caçana</i>	2,3	2,6	Cambisòl C.	Miocè
<i>Binimassó/Binicalsitx</i>	2,1	2,1	Cambisòl C.	Miocè
<i>Sant Agustí Vell</i>	1,6	3,8	10%Leptosòl E./Cambisòl	Miocè
<i>Algaiarens</i>	1,6	2,5	Leptosòl E/Cambisòl.	Triàsic
<i>S'Hostal/Montefí</i>	1,6	1,6	Cambisòl C.	Miocè
<i>Santa Rosa</i>	1,6	1,6	Cambisòl C.	Miocè
<i>Son Olivaret</i>	1,5	1,7	Cambisòl C.	Miocè
<i>Son Bernadí</i>	1,4	3,9	Leptosòl E.	Miocè
<i>Binimaimut</i>	1,3	4,3	Cambisòl C.	Miocè
<i>Bellaventura</i>	1,2	2,4	10% Leptosòl E.	Miocè
<i>Son Angladó</i>	1,2	2,3	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torrellisà Vell</i>	1,2	1,4	Cambisòl C.	Miocè
<i>Es Tudons</i>	0,9	1,6	10%Leptosòl E./Cambisòl	Miocè
<i>Biniatram</i>	0,9	1,36	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torralbenc</i>	0,9	0,9	Cambisòl C.	Miocè
<i>Sa Torreta</i>	0,8	1	10% Leptosòl E.	Quaternari
<i>Sa Cavalleria Vella</i>	0,7	1,8	25%Leptosòl E./Cambisòl	Miocè
<i>Na Beltrana</i>	0,7	0,7	Cambisòl C.	Miocè
<i>Torretrencada</i>	0,6	1,8	5% Leptosòl E./Cambisòl	Miocè
<i>Son Rotger</i>	0,6	0,6	Cambisòl C.	Miocè
<i>Cotaina</i>	0,5	1,2	Cambisòl C.	Miocè
<i>Binissafullet</i>	0,5	0,5	Cambisòl C.	Miocè
<i>Biniaiet/Alcaldús</i>	0,4	2,5	Leptosòl/Cambisòl.	Miocè
<i>Curnia</i>	0,33	1,05	Cambisòl C.	Miocè
<i>Sa Cudia Cremada</i>	0,3	0,6	Cambisòl C.	Miocè
<i>Alforinet</i>	0,2	0,3	Leptosòl E/Cambisòl	Triàsic

Taula 21.1. Extensió dels principals poblats del Migjorn.

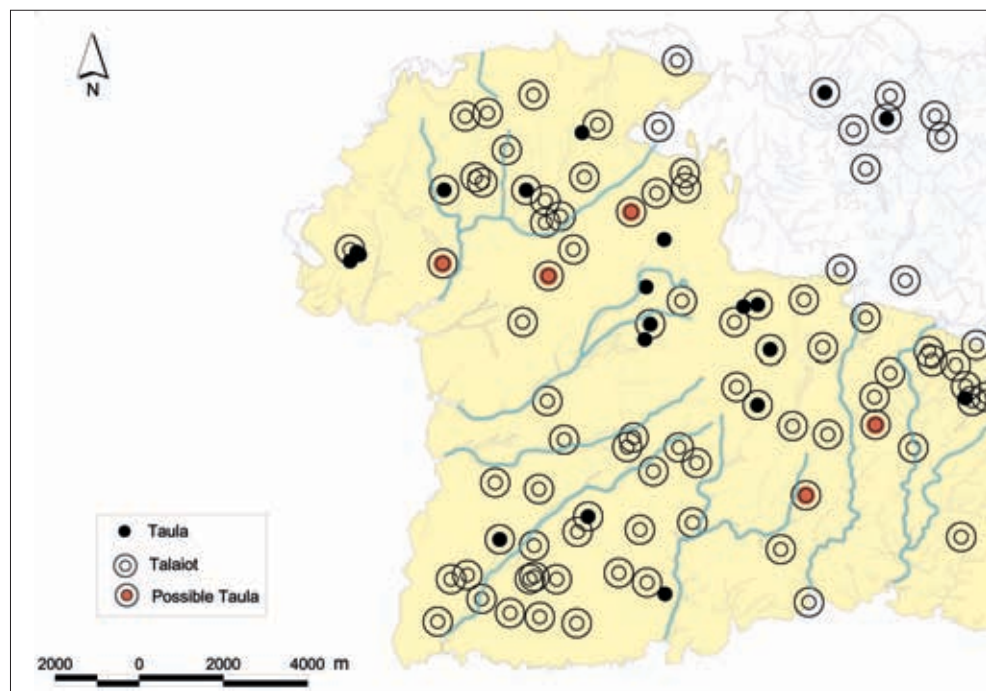

Fig. 21.11. Localització al sector occidental de Menorca dels assentaments durant el període 650 cal ANE-123 ANE.

més, el desenvolupament del procés romanitzador, especialment en l'àmbit rural, on les perspectives d'un major coneixement són més amples.

La romanització de Menorca té uns matisos propis derivats, ben segur, de les característiques físiques d'aquesta illa ventosa i d'escasses possibilitats agrícoles, més apta per al desterrament de dissidents polítics que per a treure'n profit econòmic. A diferència del que passa en altres zones del món romà a Menorca, no s'entreu un programa de noves explotacions rurals, ni tan sols indicis de *centuriatio* per a racionalitzar i repartir les noves implantacions rústiques, com s'han observat a diferents indrets de Mallorca.

Es constata de forma generalitzada la continuïtat dels vells assentaments talaiòtics fins a època tardoromana amb petites transformacions edificatòries, algunes de les

quals comporten la utilització de nous materials i tècniques de construcció (maons, *tegulae*, *imbrices*, *opus signinum*, etc.), aportació de productes de la cultura material romana (molins fets de pedra volcànica, vidres, llànties, vaixel·la...) i una feble incorporació de figuretes del panteó romà, joies i rudimentàries inscripcions en llatí. També en ambients funeraris i de culte, propis i característics de la cultura talaiòtica, se'n reconeix genèricament la reutilització, tant a l'alt com al baix Imperi (Nicolás, 1983; Orfila Pons, 1997, i les referències a jaciments menorquins de la T.I.R. Guitart, Fatás i Cepas, eds., 1997).

Una aproximació provisional a la valoració de la presència rural romana en el camp de Menorca, la devem a les prospeccions realitzades entre 1988 i 1989 per a fer la carta arqueològica del municipi d'Alaior. García-Argüelles, Gual i López (1994: 23) assenyalen l'existència de materials romans a

64 dels 90 assentaments talaiòtics, mentre que les restes de cultura material púnica apareixen en 29 jaciments. També constaten la reutilització funerària d'un bon grapat dels hipogeus posttalaiòtics que presenten sepulcres antropomorfs excavades al seu interior. Queda clar, doncs, que almenys dos terços dels jaciments talaiòtics no mostren indicis de materials púnics i, en una tercera part, no se'n detecten de romans. No es té present, però, que gran part de les restes de cultura material púniques són contemporànies de les romanes i –encara més important– no es refereixen a la quantificació i la classificació cronològica de les ceràmiques recollides, cosa que no permet determinar com es desenvolupa el procés al llarg dels segles i amb quina intensitat.

Tot i que encara resta pendent la feina d'avaluar la intensitat i una major precisió cronològica del fenomen, la distribució dels assentaments i de les restes de cultura material fan pensar en una explotació ramadera

d'un cert pes que fes possible l'intercanvi d'aquesta producció excedentària amb tota mena d'objectes manufacturats, sobretot vaixel·la domèstica i altres productes alimenticis que eren clarament deficitaris a l'illa: oli i vi. Aquest comerç serà el motor del desenvolupament socioeconòmic que motivarà l'existència de grans poblats talaiòtics, sovint amb murades que envolten el seu perímetre quasiurbà, i una allau de petites explotacions dependents. És evident que la societat autòctona dels segles IV-II aC gaudeix d'una situació econòmica més favorable i els poblats talaiòtics assoleixen la màxima superfície.

Des que M. Ll. Serra valorà per primera vegada la casa talaiòtica després de les excavacions del grup de cases de Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior) i de la de Torelló d'en Sintes (Maó), cap a 1960, s'han excavat algunes cases talaiòtiques més a torre d'en Galmés (Alaior), Binicalaf (Maó), Torellonet Vell (Maó), Trepucó (Maó), ses talaies de n'Alzina (Ciutadella), Talatí de Dalt (Maó) i Biniparratx

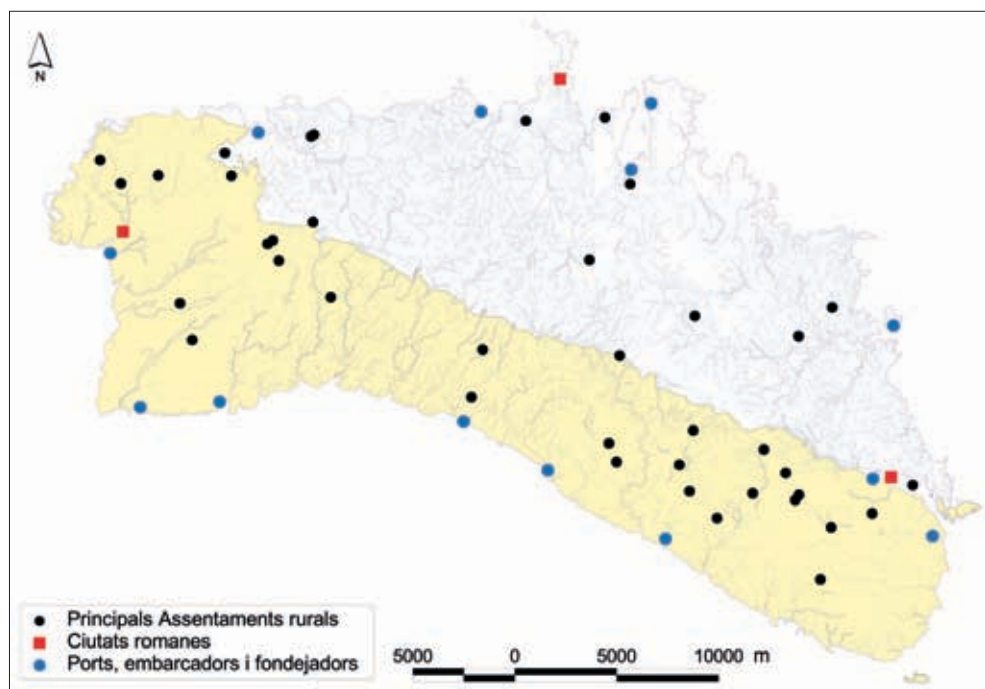

Fig. 21.12. Localització dels principals assentaments amb presència romana a l'illa de Menorca.

Petit (Sant Lluís), d'algunes de les quals s'han donat a conèixer dades provisionals i la planimetria (Plantalamor, 1991; Nicolás, 1996). Aquests estudis preliminars han permès analitzar, almenys provisionalment, com s'estructura la vivenda en els moments finals de la cultura talaiòtica, entre els segles III aC i I dC, i sempre a la zona de Migjorn. La casa posttalaiòtica i romana a la zona de Tramuntana és totalment desconeguda.

Algunes cases talaiòtiques de diversos poblats s'abandonen a finals del segle III probablement a causa dels episodis menorquins de la segona Guerra Púnica i altres sobreviuen encara fins al canvi d'era, quan es detecten nous abandonaments. Aquesta nova fase s'ha de vincular amb l'emergència de les ciutats romanes de *Mago* i *Iamo* que, cap al segle I dC i sobretot en el II, tenen ja unes estructures administratives clarament romanes.

A manca d'excavacions, la continuïtat del poblament rural es detecta per les troballes superficials de cultura material característica: fragments de *tegulae*, àmfores i *dolia* –normalment de producció tarraconense–, vaixelles fines i ceràmica de cuina de producció itàlica i nordafricana, monedes, etc. Aquest és el cas de jaciments encara inèdits com els de Biniatzén (Es Migjorn), Alfavaret i Forma Vell (Maó), Biniancollet (Sant Lluís) i molts altres dels quals només hi ha breus referències a les fitxes de les cartes arqueològiques a les que ens hem referit més amunt.

Hi ha, per altra banda, un modest grup de nous assentaments, situats vora la mar, a la costa nord i a la costa de Migjorn, que cal relacionar amb les activitats pesqueres i del comerç marítim. Són instal·lacions d'escassa extensió en les que possiblement hi havia magatzems, situades prop de ports naturals on podien fondejar els vaixells o platges on aquests es podien tirar a terra (Fontanelles, s'embarcador de Salairó, salines Noves, Son Bou, Sant Adeodat, Son Saura...). Els jaciments costaners esmentats responen a una vella necessitat: l'abastament als pobladors rurals dels productes que arriben via marítima, en aquest cas d'arreu l'imperi, probablement fora del control ebusità, i que es mani-

festa per la pròpia presència d'aquests objectes: vaixella, envasos i altres productes més sumptuaris que es troben en els assentaments i per una nova solució, almenys aparentment, en relació a la descàrrega i l'emmagatzematge dels productes vora la mar (Nicolás, 2003, en premsa).

La implantació rural i urbana de Menorca en època romana i fins que els bizantins perderen tota influència a les Balears a finals del segle VIII no obeí una política d'explotació del territori conquerit programada per l'imperi romà, sinó més aviat fou un intent per part dels colonitzadors que s'hi establiren i dels seus descendents de subsistir a l'illa, aprofitant al màxim els escassos recursos agrícoles i ramaders que el territori els podia oferir, com també els beneficis dels intercanvis comercials que els permetien els excedents de la producció agroramadera.

En aquest sentit és significatiu, precisament, que en època romana tardana, quan el bisbe Sever i Consenci escriuen les seves cartes, en el primer quart del segle V, es facin al·lusions als escassos recursos que proporciona la terra menorquina i també a la més absoluta manca d'infraestructura cultural, florint precisament poc després una sèrie de petites esglésies paleocristianes, distribuïdes majoritàriament prop de la costa i allunyades, justament, dels nuclis urbans, essent fins a hores d'ara les més importants i espectaculars construccions que s'han conservat després d'un bon grapat d'anys d'ocupació romana de l'illa. Aquests antics temples –Son Bou, Torelló, es Molinet des Cap des Port i s'illa del Rei, de més a més de les possibles esglésies, encara pendants de confirmació, de Sanitja i de s'illa d'en Colom– revelen en la seva pròpia construcció i especialment en els seus mosaics i en les restes de cultura material que han proporcionat evidents connexions amb el nord d'Àfrica i la part oriental de l'imperi, però plantegen molts interrogants. La manca d'informació sobre l'ocupació del territori i la vida urbana a Menorca entre el segle VI i el segle IX és gairebé total. Fa pensar que fou molt poc

intensa i bastant lligada al control militar de l'illa. Les úniques dades que tenim les forneixen les troballes aïllades de numerari i de sivelles bizantines, localitzades sempre en àmbits rurals.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, J.A., SANS, A. i PALMER, M. 1998. The extent of extinctions of mammals on islands. *Journal of Biogeography*, 25: 913-918.
- ALCOVER, J.A., LLABRÉS, M. i MORAGUES, LL. (coordinadors) 2000. Les Balears abans del humans. *Mon. Soc. Hist. Nat. Balears*, 8. 78 pp. Palma.
- ÁLVARO, E. DE 1983. Análisis espacial de los poblados talayóticos en la isla de Menorca. *Homenaje al profesor Martín Almagro Basch*. II. Ministerio de Cultura. Madrid.
- ARAMBURU-ZABALA, J. 1994. Patrón de asentamiento de la cultura talayótica. *Saguntum*, 27. Universitat de València. València.
- ARNAU, P., GORNÉS, J.S. i STIKA, H.P. 2003. Los hipogeos de S'Alblegall (Ferrerries) y la agricultura cerealística a mediados del segundo milenio cal ANE en Menorca. *Trabajos de Prehistoria*, 60: 117-130.
- CALVO, M., COLL, J. i GUERRERO, V.M. 1997. El dolmen de S'Aigua Dolça. Sepulcro colectivo del Pretalaiótico. *Revista de Arqueología*, 191: 18-29. Madrid.
- CALVO, M. i GUERRERO, V.M. 2002. Los inicios de la metalurgia en Baleares. *El Calcolítico (c. 2500-1700 cal BC)*. El Tall del temps major, 9. Palma. 282 pp.
- CASTRO, P., GILI, S., GONZÁLEZ, P., LULL, V., MICÓ, R. i RIHUETE, C. 1997. Radiocarbon Dating and the Prehistory of the Balearic Islands. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 63: 55-86.
- CHAPMAN, R. 1991. *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la península ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Crítica Arqueología, 4. Barcelona. 411 pp.
- CHAPMAN, R. 1987. Megalitisme i Arqueologia: Problemes, teoria i investigació. *Cota Zero* 3: 93-102. Vic.
- CHERRY, J.F. 1984. The initial colonisation of the West Mediterranean islands in the light of island biogeography and palaeogeography a W.H. Waldren, R. Chapman, J. Lewthwaite i R.C. Kennard (eds.) *The Deya Conference of Prehistory: Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. B.A.R. International Series, 229: 7-27. Oxford.
- GARCÍA RIAZA, E. i SÁNCHEZ LEÓN, M.L. 2000. *Roma y la municipalización de las Baleares*. UIB. Palma.
- GARCÍA, J. 1998. Caracterització de ceràmica pretalaiòtica de l'illa de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència. Treballs del Museu de Menorca 18. Govern Balear. Maó. 84 pp.
- GARCÍA-ARGÜELLES, A., GUAL, J.M. i LÓPEZ, A. 1994. Aproximació a l'ocupació del territori a l'Antiguitat: el terme municipal d'Alaior. *Meloussa*, 3: 9-24. IME. Maó.
- GORNÉS, J.S., GUAL, J.M. i LÓPEZ, A. 1992. La colonització púnica a les Balears. Una visió crítica. a G. Rosselló-Bordoy (ed.) *La Prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental*. X Jornades d'Estudis Locals. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear. Palma. Cf. pp. 443-452.
- GORNÉS, S., et al. 1992. Nous monuments funeraris del món pretalaiòtic de Menorca a G. Rosselló-Bordoy (ed.) *La Prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental*. X Jornades d'Estudis Locals. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear. Palma. Cf. pp. 419-441.
- GUAL, J.M., LÓPEZ, A. i PLANTALAMOR, LL. 1991. Trebalúger: Un exemple de la perduració de l'hàbitat a la prehistòria de Menorca. *Meloussa* 2: 157-162. Maó.
- GUAL, J.M. i LÓPEZ A. 2000. Prehistòria i Protohistòria de Menorca. *La Història de Ciutadella de Menorca a través dels fons ceràmics del Museu Municipal de Ciutadella*. Ciutadella.
- GUTTART I DURÁN, J., FATÁS CABEZA, G. i CEPAS PALANCA, A. (eds.) 1997. Unió Acadèmica Internacional. *Tabula Imperii Romani* (Comité Espanyol) Full K/J-31: *Pyrénées Orientales-Baleares, Tarraco-Baliares*. Madrid. Cf. pp. 149-150.
- JUAN, G. 1993. *El poblament de Menorca; de la prehistòria a la baixa romanitat. Aproximació a una proposta d'anàlisi de distribució espacial*. Treballs del Museu de Menorca, 13. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear. Maó. 84 pp.
- JUAN, G., PONS, J., PONS, O., LARA, C., MARQUÉS, J. i ISBERT, F. 2002. Talatí de Dalt (Maó. Menorca). Avenç dels resultats de les excavacions fetes entre 1997 i 2000. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 58. Palma.
- LEWTHWAITE, J.C. 1985. Social factors and economic change in Balearic prehistory, c. 3000-1000 b.c. a G. Barker i C. Gamble (eds.) *Beyond Domestication in Prehistoric Europe*. Academic Press, London. Cf. pp. 205-231.
- LÓPEZ, A. 2000. El poblament inicial de l'illa de Menorca. *Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi i adaptació cultural*. V.M. Guerrero i S. Gornés, coord. UIB Palma. 475 pp.
- LÓPEZ, A. 1997. El poblament inicial i els grups culturals pretalaiòtics. *Enciclopèdia de Menorca*, tom IX. Obra Cultural de Menorca. Maó. pp 87-132.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE C. i RISCH, R. 1999. *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideologia y sociedad en la prehistoria de Menorca*, Consell Insular. Barcelona. 699 pp.
- MARISCAL, B. 1996. Variación de la vegetación de Menorca en los últimos 4000 años. *Revista de Menorca*, I. Maó. pp. 197-217.
- MESTRES, J. i NICOLÁS, J. DE 1997. Contribución de la datación por radiocarbono al establecimiento de la cronología absoluta de la Prehistoria menorquina. *Caesaraugusta*, 73: 327-341. Zaragoza.
- NICOLÁS J.C. DE 1983. Romanización de Menorca a Mascaró Pasarius, J. (ed.): *Geografía e historia de Menorca*. Ciutadella. Cf. pp. 201-288.
- NICOLÁS, J.C. DE 1996. Aeropuertos y arqueología. Casa prehistórica en el aeropuerto de Menorca. *Aena Arte*, 3. Madrid. Cf. pp. 46-49.
- NICOLÁS, J.C. DE 1998. *Excavació i trasllat de la casa talaiòtica de Biniparratxet (Aeroport de Menorca). (I) Inventari de les restes de cultura material. (II) Inventari de les restes alimentàries. (III) Selecció gràfica*. Document inèdit dipositat al Consell Insular de Menorca.

- NICOLÁS, J.C. DE 2003. Els primers segles de l'ocupació romana de l'illa de Menorca: Continuitats i ruptures en l'àmbit rural. *Mayurqa*. En premsa.
- NOGUERA TUGORES, M. Inèdit. *L'ús de les fustes en l'àmbit funerari de l'hipogeu XXI de Calescoves (Menorca) i en relació a l'explotació forestal durant la prehistòria a les Illes Balears*. Informe campanya excavació.
- ORFILA, M. 1997. Arqueologia romana, I-IV a *Enciclopèdia de Menorca*. Ciutadella. Cf. pp. 197-263.
- PIQUÉ, R. 1999. La gestión de los recursos leñosos en la Cova des Càrritx a V. Lull *et alii*, 1999. Cf. pp. 489-520.
- PLANTAMOR, L. i MARQUÉS, J. 2001. *Biniat Nou: el megalitisme mediterrani a Menorca*. Treballs del Museu de Menorca, 24. 188 pp.
- PLANTAMOR, L. i RITA, M.C. 1984. Formas de población durante el segundo y primer milenio BC en Menorca. Son Mercer de Baix, transición entre la cultura pre-talayótica y talayótica a W.H. Waldren, R. Chapman, J. Lewthwaite i R.C. Kennard, (eds.) *The Deya Conference of Prehistory: Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. B.A.R. International Series 229. Oxford. Cf. pp. 797-826.
- PLANTAMOR, L. i VAN STRYDONCK, M. 1997. *La cronologia de la Prehistòria de Menorca*. Treballs del Museu de Menorca, 20. Maó. 83 pp.
- PLANTAMOR, L. i LÓPEZ, A. 1983. La naveta occidental de Biniac-Argentina (Alaior, Menorca) a *Noticiario Arqueológico Hispánico* 15: 361-381. Madrid.
- PLANTAMOR, LL. 1991. *L'arquitectura prehistòrica i protobistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Conselleria de Cultura del Govern Balear. Treballs del Museu de Menorca, 12. Maó. 591 pp.
- RITA, M.C. 1987. Evolución de la cultura pre-talayótica menorquina a través de los yacimientos de Morellet y Son Mercer de Baix. *Un millennio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo*. STEF, Cagliari. Cf. pp. 547-555.
- ROSSELLÓ-BORDOY, G., PLANTAMOR, L. i LÓPEZ, A. 1980. Excavaciones Arqueológicas en Torre d'En Gaumés (Alaior, Menorca). I La sepultura megalítica de Ses Roques Llises. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 8: 78-131. Madrid.
- SCHÜLE, W. 1970. Navegación primitiva y visibilidad de la tierra en el Mediterráneo a *XI Congreso Nacional de Arqueología*. Mérida. Cf. pp 449-462.
- SONDAAR, P.Y. 1996. L'impacte dels homes primerencs sobre els ambients insulars. *Revista de Ciència*, 18: 45-46. I.E.B. Palma.
- YLL, E.I., PÉREZ-OBOL, R. i JULIÀ, R. 1994. Vegetation change in the Balearic Islands (Spain) during the Holocene. *Historical Biology* 9: 1-7.
- YLL, E.I, PÉREZ-OBOL, R., PANTALEÓN-CANO, J. i ROURE, J.M. 1997. Palynological Evidence for Climatic Change and Human Activity during the Holocene on Minorca (Balearic Islands). *Quaternary Research* 48: 339-347.
- ZUCCA, R.1998. *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Carocci Editore. Roma.